

Tørvefabrikation i Hundborg Mose

Af Jens M. Jørgensen, Årup

Fra gammel tid har der været gravet tørv til husopvarmning i Hundborg mose. Min bedstefar Jakob Jørgensen (1855 – 1902) var landmand på Toddbøl Mark og til ejendommen hørte et skifte i mosen. Han har fortalt, at i hans tid foregik tørveproduktionen simpelthen ved, at de gravede et hul i tørvejorden, hældte vand deri, hvorpå de iført træskostøvler trampede rundt til det var blevet en vælling (læver), derefter blev det skovlet op og lagt i form. Formens størrelse mener jeg var ca. 115 cm. i firkant,

dens kapacitet var to snese og jeg mener hver tørv var ca. 8 x 12 x 2 tommer. Formene var lavet af fyrretræ, senere asketræ, da det var stærkere og lettere. Formene var forsynet med et håndtag i to af hjørnerne, som personen, der jævned massen, tog fat i når han vendte formen og dermed var klar til næste trillebørfuld. Også min far Kristian Peter Jørgensen (1889 – 1987), gift med Marie Kristensen, født i Næstved 1895, var landmand på Toddbøl Mark og gravede tørv i mosen.

Hundborg Mose ca. 1915. Personer fra venstre:

Nr. 2: Kr. Kirk Sørensen, Nr. 6: Enevold Nielsen, Nr. 7: Niels Kjeldtoft Nielsen, Nr. 8: Kr. Østergaard, Nr. 11: Karl Thinggaard, Nr. 12: Kr. Bach Borggaard, Nr. 13: Martinus Kristensen, Nr. 16: Davis Borggaard, Nr. 19: Christian Overgaard.

Billedet er taget mellem Nørhaagård og Årup. Venligst udlånt af Lokalthistorisk Arkiv for Thisted kommune. Fotoet aflev. af Kristian Borggaard. Her bruges ikke æltemaskine, men trillebørene med den læsede tørvejord køres hen til forme.

Skarregård, Sejerslev. På denne smukke gamle gård under Morslands Historiske Museum er der bl.a. bevaret de gamle redskaber til tørvegravning. Bemærk tørverammen til altetørv. Foto. ETA

*Mosen ca. 1920, selskab ved petroleumsmotor på vogn.
 F.v.: nr. 1: Kristian Jørgensen (Jens Jørgensens far), nr. 2: Lars Bunk, Sperring. Nr. 3: uk.
 Nr. 4: Cecilia Kristensen, Todbøl Mark. Nr. 5: Kr. Kristensen, gift med Cecilia. Nr. 6 og 7: ukendt.
 Nr. 8: Peter Kristensen, Sperring.*

Hvornår man begyndte at anvende maskiner ved jeg ikke bestemt. Jeg ved at man visse steder i landet, f.eks. ved Sparkjær mellem Skive og Viborg, allerede omkring 1875 havde stor maskinel tørveproduktion med dampmaskiner, æltemaskiner og tipvogne. Min far begyndte omkring 1916 – 1918 i den østlige del af Hundborg mose på 6 td. sæde, købt af svigerfaderen, Jens Peter Kristensen, kaldet Ubbesen. Min far har fortalt, at her blev benyttet æltemaskine trukket af en hest i en hestegang. Siden fik man en petroleumsmotor, der var placeret på en vogn med jernhjul. - Hestegangen bestod af et stort vandret liggende tandhjul, ca. 1,5 m. i diameter, som trak på et lille tandhjul på ca. 25 cm. i diameter hvorfra en aksel gik til et "kattehoved", det som vi i dag kalder et kardankryds, og derfra til æltemaskinen. På hestegangen var monteret en trækstang på ca. 5 meters længde. Hesten blev spændt for enden og fik et reb fastgjort til hovedtøjet og ind til hestegangen, hvilket bevirkede, at den gik i rundkreds. Det kneb dog mange gange at få

Æltemaskine.

hesten til at holde farten og derfor blev vi drenge sat til at gå og skynde på hesten, et hårdt arbejde for både hest og dreng!

Æltemaskinen var ca. 4 m. lang og ca. 75 cm. bred og med en ca. 5 cm. tyk, firkantet aksel, hvorpå der var fastspændt nogle knive. Disse var i bagenden krumbøjede for bedre at få fat i jorden. I maskinen var monteret fastsiddende knive i venstre side for at jorden ikke skulle køre rundt. Vandforsyningen foregik med en pumpe, som sad på maskinens bagende og blev trukket fra dennes aksel. Vandmængden kunne reguleres med en lille lufthane på pumpens rør.

Når maskinen kørte med halv kraft var der fire mand beskæftiget. En gravede jord og smed den op til maskinen, og da jorddybden ofte kunne være 5 – 6 meter, skulle manden helst være høj og stærk, det var strengt arbejde. På brinken ovenfor var der en mand til at fylde jorden i maskinen. Det var værktøjerens arbejde. En tredje mand skød æltning ud, det brugte han en slof til. – Det er nok ikke alle, der ved hvad en slof er. Vor nabo fik engang en medhjælper, han var fra Mors. En af de første dage efter han var ansat fik han besked på at køre i mosen og køre en mindre dyng jord i en tørvegrav, der lå en slof derude, som han kunne bruge. Da han var klar til at køre, spurgte han, om han skulle have en hest med derud. Svaret var, at nu kunne han jo tage derud og se på den og når han så kom hjem til frokost, kunne de jo tale om han ville have en hest for den. En slof er en ganske almindelig trillebør. Da der siden blev opfundet gummihjul til tril-

Petroleumsmotor på jernhjul.

Traktor Minneapolis Moline, gummihjul, vægt ca. 3 tons, 65 hk. Merdows dieselmotor. Købt af Jens Jørgensen i 1947 hos Hurup Jernstøberi, der havde forhandlingen. Ved siden af traktoren ses værkfører Johannes Pilgaard, Sønderhaa, en meget dygtig mand, som jeg havde som værkfører gn. mange år.

Til traktoren købtes i øvrigt en 5 furet 14" plov, som den trak uden besvær.

lebøre, fik jeg dem monteret på mine, da jeg kunne se, det var en forletning. Men næste gang vi havde møde i producent foreningen, blev jeg kritiseret for at indføre sådan en luksus investering, for det kunne jeg da sige mig selv, at når mine folk havde fået det, ville andre også have det indført, og det var en unødigt bekostning. Men det var jeg nu ligeglad med, jeg kunne se, det lettede arbejdet for mine folk.

På et tidspunkt gik nogle over til at bruge dampmaskine som trækraft, men de var tunge og besværlige at flytte og temmelig slemme til at tænde ild i mosen. Så da petroleumsmotoren dukkede op, gik man meget hurtigt over til at bruge den. Størrelsen var fra begyndelsen ca. 4 HK, men blev hurtigt større. Før krigen startede, var der kommet dieselmotorer med op til 15 HK i brug og en enkelt traktor. Otto Poulsen, Spærring, fabrikerede den første elevator til stor irritation for arbejderne for det tog jo en arbejdsplads. Karl Dybdahl var en af dem der havde dieselmotor, en 12 HK af fabrikat Brødrene Larsen, Asaa, det var en meget god motor. Men da krigen begyndte blev det umuligt at få petroleum og dieselolie, så vi måtte gå over til træsgenerator. Der var kun Karl Dybdahl, der havde dieselolie til hele krigen til stor ærgrelse for ingeniør Vestergaard, der var

Mandskabsbillede fra mosen, ca. 1948. Personer fra højre mod venstre: 1: Johannes Fuglsang, gdr. og tørveproducent. 2: Ernst Sørensen, Nørhaa. 3: Martin Hansen, Hundborg. 4: Henry Kristensen, Midholmvej, Snedsted. 5: Marius Thinggaard, Skyum. 6: Evald Kristensen, Faddersbøl. 7: Aksel Thinggaard, Skyum. 8: Johs. Pilgaard, værkfører, Sønderhaa. 9: Ukendt, gæst, måske Herluf Fuglsang.

motorsagkyndig i Thisted. Han stod for tilde-lingen af generatortræ til de, som kørte med gasgeneratorer i Thisted amt. Han var mange gange hos Karl Dybdahl for at finde ud af, hvor han fik dieselolien fra, men fandt aldrig ud af det. Da krigen var forbi, var der en lastbil, der kørte en anden vej i Karl Dybdahls mose, end den plejede, da den pludselig kørte fast. Det viste sig, at den holdt ovenpå 10-15 stk. tohundrede liters olietønder, men da var der jo ikke noget for ingeniør Vestergaard at gøre.

Da vi skulle til at bruge gasgeneratorer ville min Far ikke være med mere, så jeg købte æltemaskinen af ham. Desuden købte jeg også en gammel Munktell traktor, som havde en sprængt motor. Til den fik jeg fat på en Nass bilmotor og den blev samlet og monteret med gasgenerator hos Niels P. Guld, Sjørring. Den kørte særdeles godt hele krigsperioden ud.

Under krigen var der mellem 20 og 25 maskiner, der æltede tørv i mosen og de kørte alle med fuld kraft ti timer pr. dag, også om lørdagen. Den daglige produktion skulle helst ligge over 3.000 snese om dagen pr. maskine, men der var nogle, der kun lå mellem 2 og 3.000, dels fordi de havde besvær med traktorerne, det var særligt de gamle Fordson der ikke kørte godt på gas, dels fordi de æltede for de mindre producenter og derfor skulle flytte mange gange.

I besættelsestiden arbejdede ca. 500 personer hver sommer i mosen, heraf var ca. halvdelen kvinder og børn. Arbejdet var akkordarbejde og der kunne tjenes gode penge. For æltning blev givet 1,25 kr. pr. 1000 snese, rejsning ca. 2 kr. og stakning med 24,00 kr. for samme mængde. Børnene rejste tørv og kvinderne stakkede dem i 300 og 150 sneses stakke. Der blev givet 2 snese til svind i de stakke, der indeholdt 150 snese, og 4 snese til svind i stakkene med 300.

Der var desværre nogle, som ikke troede de fik det antal tørv, de betalte for. Én af dem, jeg kørte tørv for, blev ringet op af en modtager fra Mors, der sagde at han havde talt tørv og at der manglede en hel del. Leverandøren, min chauffør og jeg holdt samme dag ind til ham og jeg spurgte ham, om han kunne huske, hvor

mange sække tørv han havde fået og om det var kornsække eller gødningssække. Han oplyste da, at han havde fået 33 sække af de store, hvorefter han blev bedt om at fylde en sæk sådan som han huskede, de var fyldte, da han modtog dem. Det gjorde han og da han var færdig hældte vi dem ud på gulvet og manden blev bedt om at tælle dem, der var 11 snese i sækken. Manden havde fået 300 snese og da hans egen optælling nu viste, at han havde fået 330 snese, fyldte min medhjælper og jeg 3 sække og bar dem ud på lastbilen. Modtageren var temmelig flad ved situationen og sagde at han ikke havde talt tørv, men blot hørt, at tørveleverandørerne altid snød med antallet og han beklagede dybt det skete og bestilte omgående tørv til levering næste år, men fik den besked, at det kunne han ikke få, da leverandøren ikke ville handle med en mand, som troede på, at ”tyv tror hvermand stjæler”.

Tørveproduktionen begyndte hvert år omkring 1. maj, når man antog, at faren for nattefrost var forbi, og sluttede omkring første halvdel af august. Midt i besættelsestiden blev myndighederne interesserede i så stor en produktion som muligt og gav derfor tilskud til produktionen efter 1. august. Men da der gik omkring en måned fra æltningen til tørv var tørre til leveringen, var der nogle, der ikke fik tørv bjerget og de måtte så det følgende forår køre dem tilbage i gravene, da de pga. regn og frost var ubrugelige som ildebrændsel. Når produktionen startede om foråret, skulle tørvegravene først tømmes for vand, undertiden også hver morgen. Det foregik med en vandsnegl og var en langsommelig opgave. Senere brugte vi en vandskrue, der kunne gøre det på den halve tid. Men gik det for hurtigt kunne tørvebrinken undertiden revne.

Under en sådan udpumpning af vand fik jeg en ide om, at vi skulle etablere en fælles pumpestation. Den skulle placeres der hvor den lille kanal, som kom fra Todbølmarks område, løb ud i Storåen, som kommer fra Skjoldborg-Gjersbøl området og går under vejen syd for St. Todbøl og løb midt i mosen. Stedet hvor de to kanaler mødtes var ca. 3-400 meter øst for Karl Dybdahls ejendom. Elektriker Vagn Winther

Sørensen, Hundborg, tilbød at lave en pumpestation med transformator, luftledning og pumpe, færdig til brug, for et beløb af tyve tusinde kroner. Jordarbejdet, som bestod i to meters uddybning med én gang anlæg og jævning af den opgravede jord til begge sider, ville jeg tilbyde at lave for firs tusind kroner. Da jeg havde planen færdig, gik jeg en aften over til P. Hove Jeppesen, der var i færd med at pumpe vand ud, og fortalte ham om min ide. Han syntes, at det var en meget god ide og vi aftalte, at jeg skulle indkalde til et møde på Hundborg Gæstehjem. Til dette møde kom der mange tilstedede, deriblandt Jens Yde fra Gjersbøl. Han syntes det var meget interessant, men da der kunne fås 65 % i tilskud, foreslog han at vi skulle forelægge sagen for Hedeselskabet. Mit svar var, at så ville jeg ikke have mere med sagen at gøre, da jeg var helt sikker på, at selskabet ville prøve at få Mosen jævnet. Det blev desværre, som jeg frygtede. Arealet som nu er landbrugsjord er ikke god til ret meget andet end græs. Havde vi dengang haft de naturbeskyttelses foreninger, som vi har i dag, ville Mosen helt sikkert være blevet fredet og nu været en naturperle af højeste karat med mange sjældne planter og vadefugle. Jeg må derfor dybt beklage, at det var mig, der fik ideen.

Under gravningen skete det, at vi fandt fund fra fjerne tider; det kunne være stenøkser eller måske tænder fra vildsvin eller dele af hjortegreviner. Og vi stødte jævnligt på egestammer, hvor der ofte lå samlinger af hasselnødder ved siden, det var sandsynligvis depoter samlet af dyr. Egestammerne var i den vestlige del af mosen som regel brune og porøse; de sorte egestammer, moseegene, fandtes der flest af i den østlige del af moseområdet. Jeg fik bjerget en hel del af de bedste i land og fik dem kørt til opmagasinering i et kælderrum. Senere fik jeg dem skåret i 2 x 2 tommer planker, hvorefter de tørrede langsomt.

I juli 1981 fik jeg besøg af en ung magister studerende, Kirsten Hauschild, som havde været på besigtigelsestur ved Lodbjergs kystskrænt, hvor der på den bakkeø, der rager ud i havet nord for Agger, ofte dukker fund fra gammel tid op. Og sommetider også en gam-

mel egestamme. Hun og det selskab, som var sammen med hende, fik det råd af plantør Eigil Andersen, at de skulle besøge mig, fordi jeg sikkert havde noget gammel moseeg liggende. Jeg henviste til min fætter, Hans Jacob Jørgensen, kaldet "Jack" – et navn han havde fået under sit ophold i USA i årene 1928 –1934. Selskabet fik lov til at skære en skive af en stor eg fra den østlige del af Hundborg mose, som Jack havde liggende. Dengang den blev fundet i mosen var den 42 meter lang og havde en diameter på 1,10 meter. Prøven blev taget ca. 1/2 meter fra den nederste ende. Denne prøve blev afleveret til Kjeld Christensen på Nationalmuseet, Naturvidenskabelig afdeling, og blev af denne overdraget til vedanalytisk laboratorium på Nationalmuseet til C-14 datering med henblik på opbygning af en dendrokronologisk grundkurve for stenalderen. Prøven fik et nummer på Museet: D 1814.

Redaktionel tilføjelse: *Dendrokronologi, også kaldet årrings- eller træningskronologi, er ligesom C-14 datering en del af geokronologien. Hvert vækstår føjer endnu en årring til en træstammes tykkelse, og derfor får man et nyfældet træs alder ved at tælle dets årringe. Varierende klimaforhold vil få årringene til at blive enten tyndere eller tykkere, og den samme rækkefølge af tyndere og tykkere årringe vil optræde på alle træer inden for et mindre geografisk område. Ved at tælle årringene på meget gamle træer og måle årringenes tykkelse, kan man lave årringsdiagrammer, der går ret langt tilbage i tiden, og ved yderligere at kombinere med tilsvarende diagrammer fra gammelt bygningsstømmer eller mosefundne træstammer kan man nå længere tilbage i tiden end de ældste levende træer. Metoden har i de sidste år fået stor betydning ved at muliggøre en vurdering af forholdet mellem en C-14 datering og årringsdatering. Vore Jættestuer, der efter C-14 (kulstof 14) datering er bedømt til at være fra omkring 2500 år f. Kr., skulle efter årringsdatering være endnu ældre, nemlig fra ca. 3150 f. Kr.*

Den 7. december 1981 kommer der brev fra Nationalmuseet, brev mærket A 6333, hvori det hedder:

Hr. købmand Hans Jacob Jørgensen, Vorupørvej 158, Hundborg

Kære købmand Jørgensen!

Som det fremgår af vedlagte skema, har vi nu fået foretaget kulstof-14 datering af den egestamme, som De var så venlig at give os en skive af. Dateringen viser, at stammen er fra ca. 4.500 år f. Kr., dvs. at den nu er omkring 6.500 år gammel. Den er dermed blandt de ældste egestammer, vi har prøver af og vil med tiden kunne indgå i den årring-kurve for stenalderen, som vi er ved at opbygge. Tak for Deres hjælp i denne sag.

Med venlig hilsen: sign. Kjeld Christensen

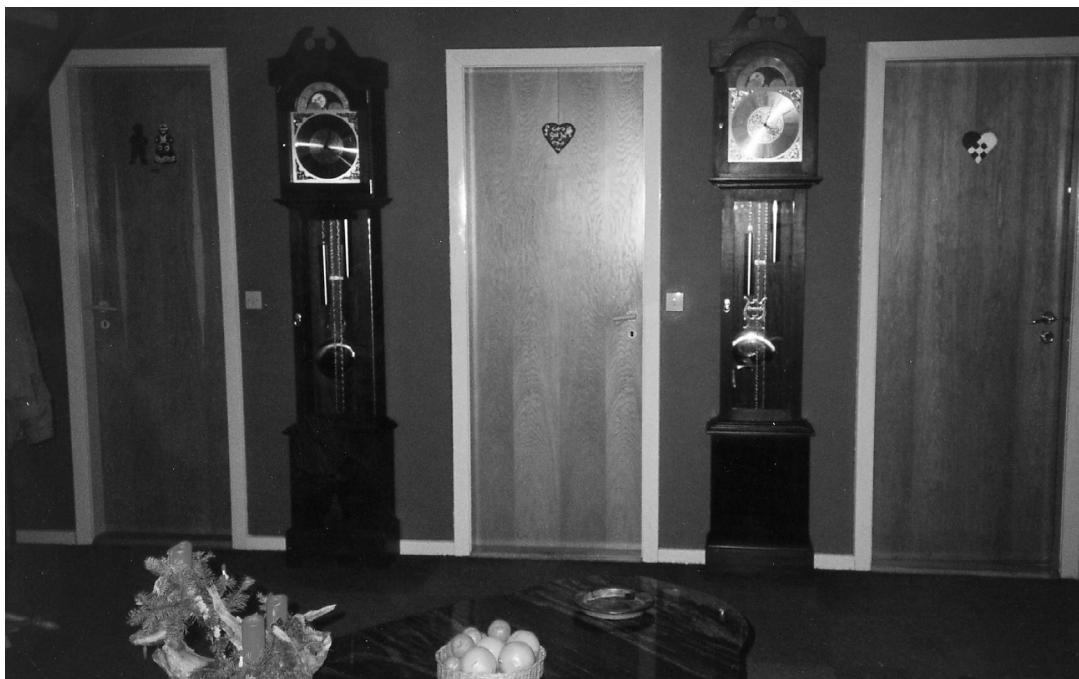
Af et følgebrev til det ovenfor omtalte skema fremgår det, at splintveddet, dvs. de yderste årringe, ikke er bevarede. Der er målt på to radier af skiven. Henholdsvis med 292 og 309 årringe, svarende til lige så mange år.

Mit lille lager af moseege træ har jeg siden hen, når det var lagret godt, haft stor fornøjelse af til at fremstille bl.a. et skrivebord samt fire kasser til bornholmerure. Jeg har også fået sat skaft på nogle få stenøkser, som nu hænger på min væg. Mon ikke de gamle jægere, der tabte dem i søen, som mosen nok var engang,

Også en urkasse, men i lys moseeg. I øverste højre hjørne anes trofæet af en smuk kronhjort, nedlagt af Jens Jørgensen i Hvidbjerg klitplantage, hvor JJ var jagtlejer i en årrække.

– Men det er en helt anden historie!

Fire urkasser i 6.500 år gammel moseeg har Jens Jørgensen selv fabrikeret. Højden er 2,20 m.

ville være stolte over at se, at økserne er kommet til ære og værdighed!

Tørvegravningen ebbede ud i begyndelsen af 1950'erne, da brugen af tørv efterhånden blev erstattet af gas. Herefter blev mosen jævnet og overgik til landbrug. En epoke var slut.

Efterskrift

Alfred Rasmussen, Ashøjvej, Vestervig, er også blandt de, der i en periode på ca. 4 – 5 år har arbejdet i mosen under og efter krigen. Mest som formand og mest i Hundborg mose, men også andre steder, f.eks. ved Nørhaagård. Her kom fruene i øvrigt ud om morgenen i en lille vogn med 40 liter hjemmebrygget øl til holdet, der oftest bestod af syv mand. Øllet var væk til aften, men arbejdstiden var også fra 6 til 18. Af holdet på syv mand var der to mand til at grave, to til at fylde i forme, to til at vende forme og én formand til at holde maskineriet i gang og i øvrigt være med overalt, hvor der var behov. Holdet drog rundt til skiftende parceller i området. Der skulle jo være læggeplads til tørvene og først når disse var tørre, kunne de stables i stakke og så var der igen plads til at grave nye tørv. – Af og til traf man på egestammer, men oftest var de mere eller mindre rådne og løse i det, så de blev ikke bjerget.

Alfred Rasmussen var som nævnt værkfører. Når dagsarbejdet sluttede, som regel ved 18 – tiden om aftenen, fik han sin aftensmad i byen og tog derefter ud til arbejdsstedet igen, forsynet med en madpakke. Her ”sneglede” han vand, dvs. pumpede vand af tørvegravene natten igennem. Det foregik også med traktoren, der med en snegl kunne pumpe meget vand væk. Alfred sov bag traktoren. Han kunne godt tage sig et blund, men vågnede, hvis maskinen ændrede lyd.

Arbejdet udførtes på akkord, ”sneglingen” var dog timeløn og taksten var 2,50 kr.

Ælteværket.

Traktoren på jernhjul er en Massey Harris med gasgenerator, hvortil der blev anvendt træ, mest bøgeklodser. Den trækker ælteværket i baggrunden. Alfred står ved traktoren.